

Vplyv protipandemických opatrení na umelcov – frekventantov Doplnujúceho pedagogického štúdia v oblasti hudobného a dramatického umenia na Akadémii umení v Banskej Bystrici

The impact of anti-pandemic measures on artists – attenders of Additional pedagogical studies in music and dramatic art at the Academy of arts in Banská Bystrica

Mária Strenáčiková sen. / strenacikova@aku.sk

Faculty of performing arts, Academy of arts in Banská Bystrica, SK

Mária Strenáčiková jun. / mstrena@gmail.com

Faculty of performing arts, Academy of arts in Banská Bystrica, SK

Abstract

The paper focuses on the changes in the artists' lives caused by the COVID-19 related measures. It brings information from research conducted in October 2020. The sample consisted of 40 Slovak professional performers – musicians and actors, completing their Additional pedagogical studies at the Academy of Arts in Banská Bystrica. From the questionnaire and the semi-structured interviews answers, we found that the changes affected several areas in the artists' lives, especially their work activities and further their income level, mental state and leisure time. Despite numerous additional difficulties, most respondents do not intend to change their profession. Most artists described the changes as negative, although not all considered them onerous, and some respondents said that they did not feel any changes.

Key words

performing artist, pandemic, measures, impact

Úvod

1 Teoretické východiská

„Hudba mi pomohla k lepšiemu životu ... moja hudba pomáha ľuďom k úsmevu. Nemusí sa mi to podariť vždy, ale stojí mi to za to, aby som v tom pokračoval a zlepšoval sa a práve v tomto vidím svoj zmysel života.“
(hudobník, pedagóg)

Vyhlasenie mimoriadnej situácie na Slovensku a pandémie ochorenia COVID-19 dňa 11. marca 2020 malo za následok zavedenie prísnych opatrení na celom území Slovenska. V kultúrnom sektore opatrenia spôsobili, že umelci stratili možnosť vykonávať svoje povolanie v štandardných podmienkach: koncerty a divadelné predstavenia boli zrušené, skúšky pozastavené a dvere ich domovských inštitúcií zatvorené. Ani postupné uvoľňovanie opatrení neumožnilo umelcom začať hneď pracovať ako za bežných okolností. Koncertné sály, kiná a divadlá otvorili svoje brány až vo 4. fáze uvoľňovania. Od 20. 5. 2020 boli povolené hromadné podujatia kultúrnej a spoločenskej povahy do 100 prítomných pri dodržiavaní rôznych opatrení, ako napr. zabezpečenie rozostupov 2 metre medzi prítomnými¹, od 3. 6. 2020 sa mohli organizovať predstavenia so šachovnicovým sedením divákov s prekrytými hornými dýchacími cestami², od 10. 6. 2020 sa povolený počet prítomných na podujatiach zvýšil na 500³, od 20. 6. 2020 otvorené prevádzky divadelných, hudobných, či filmových predstavení dodržiavali aj naďalej rôzne opatrenia⁴. Od 1. 7. 2020 bolo povolené organizovanie hromadných podujatí nad 1000 osôb, pričom kapacita priestorov pre sediace obecenstvo musela ostať na 50 % nevyužitá⁵. Od 7. 7. 2020 sa mohli organizovať podujatia nad 1000 účastníkov, pričom šachovnicové sedenie sa nahradilo sedením divákov v každom druhom rade. Obsadenie kapacity priestorov bolo limitované na do 50 %⁶. Aj po takmer štyroch dlhých mesiacoch ostalo povolené využitie kapacity len 50 %. Navyše v čase letných mesiacov majú mnohé kultúrne inštitúcie „prázdniny“, a preto zostali viacerí umelci bez možnosti reálneho vystupovania, ak si neorganizovali koncerty a predstavenia sami, alebo ak sa neprezentovali v rámci rôznych festivalov, workshopov alebo iných letných akcií.

Niekoľko týždňov po nástupe do zamestnania (august / september 2020) sa situácia začala opäť komplikovať a nastúpila druhá vlna pandémie, ktorá priniesla ďalšie obmedzenia a v konečnom dôsledku aj opätovné zatváranie kultúrnych a umeleckých inštitú-

1 Opatrenie Úrad verejného zdravotníctva Slovenskej republiky (ďalej ÚVZ SR) pri ohrození verejného zdravia OLP/4085/2020, 19. 05. 2020.

2 Opatrenie ÚVZ SR pri ohrození verejného zdravia, OLP/4592/2020, 02. 06. 2020.

3 Opatrenie ÚVZ SR pri ohrození verejného zdravia, OLP/4738/2020, 09. 06. 2020.

4 Opatrenie ÚVZ SR pri ohrození verejného zdravia, OLP/5091/2020, 19. 06. 2020.

5 Opatrenie ÚVZ SR pri ohrození verejného zdravia, OLP/5274/2020, 25. 06. 2020.

6 Opatrenie ÚVZ SR pri ohrození verejného zdravia, OLP/5454/2020, 03. 07. 2020.

cií. Od 18.9.2020 boli zakázané hromadné podujatia v exteriéri nad 1000 osôb, v interiéri nad 500 osôb a v prevádzkach verejného stravovania dokonca úplne (s istými výnimkami)⁷. Od 15.10.2020 boli povolené len podujatia, ktorých zúčastnení nepresiahli počet 6 osôb. Pre organizáciu podujatia s väčším počtom účastníkov platili prísne pravidlá⁸.

Ječná snaha vrátiť život umelcov do štandardných koľají bola zastavená a 24. 10. 2020 začal na Slovensku platiť zákaz vychádzania⁹, čo výrazne obmedzilo možnosť seba-realizácie umelcov, ich vystúpenia na verejnosti, štúdium a nácvik nových diel v skupinách, rovnako ako participáciu na „živých“ umeleckých podujatiach, workshopoch, súťažiach a konferenciách. Niektorí flexibilní umelci sa rýchle prispôsobili a preorientovali sa na performanciu v online prostredí. Začali zdieľať online vystúpenia a „obývačkové koncerty“ na svojich webových stránkach (fanpage), Instagramových profiloch, na Facebooku, či YouTube. Online streamy boli dostupné prevažne bez poplatkov, a preto umelci v niektorých prípadoch nemali žiadny príjem. Ďalšou aktivitou umelcov, prostredníctvom ktorej sa chceli priblížiť svojim poslucháčom boli koncerty na sídliskách. Niektoré z nich odvysielala RTVS.

Na novú situáciu reagovali aj umelecké inštitúcie. Slovenská filharmónia promptne pripravila Koncerty bez publika v online priestore s týždennou periodicitou. Pre školákov zriadila na web-stránke sekciu Filharmonická škôlka, v ktorej predstavila koncerty primerané veku detského poslucháča a pre pedagógov sekciu Hudobná akadémia s dielami vhodnými na edukačné účely. Slovenské národné divadlo na svojej stránke sprístupnilo sekciu SND Doma, v rámci ktorej bolo možné sledovať kvantum epizód v subsekciiach ako Rozprávky s činohrou, Maturita s činohrou, Káva s činohrou, Malá denná hudba atď. V októbri sa uskutočnila prvá on-line premiéra v jeho histórii.

V zahraničí bola situácia podobná. Dramatický dosah opatrení na umelcov dokumentuje napr. fakt, že v USA ostalo v máji 2020 až 27,4 % performančných umelcov nezamestnaných¹⁰.

I keď niektoré aktivity sa umelcom podarilo preniesť do virtuálneho prostredia, dlhodobá trvajúca situácia prinášajúca širokú paletu rôznych obmedzení nevyhnutne vyústila do limitovania ich príjmov a následne sa odzrkadlila na zmenách v ekonomike ich domácností. Uvedené zmeny negatívne pôsobia aj na psychiku umelcov, čo môže spätne negatívne ovplyvniť ich budúce umelecké výkony. Dosah protipandemických opatrení na život umelcov nie je zmapovaný, a preto sme sa rozhodli zrealizovať výskumnú sondu, pomocou ktorej by sme nahliadli do uvedenej problematiky.

7 Opatrenie ÚVZ SR pri ohrození verejného zdravia, OLP/7311/2020, 17. 09. 2020.

8 Opatrenie ÚVZ SR pri ohrození verejného zdravia, OLP/8326/2020, 14. 10. 2020.

9 Uznesenie vlády SR č. 678/2020. Bod A.2.

10 MARRONE, James V., RESETAR, Susan A., SCHWAM, Daniel. 2020. *The Pandemic Is a Disaster for Artists* [online]. 2020, 4. august. [cit. 2020-11-05]. Dostupné z: <https://www.rand.org/blog/2020/07/the-pandemic-is-a-disaster-for-artists.html>.

2 Výskumná vzorka a metódy skúmania

Vo výskumnej sonde, ktorej cieľom bolo popísať najvýraznejšie zmeny, ktoré nastali pod vplyvom protipandemických opatrení u profesionálnych umelcov – frekventantov Doplňujúceho pedagogického štúdia (ďalej DPŠ) so zameraním na hudobnú a dramatickú interpretáciu na Akadémii umení v Banskej Bystrici, sme si stanovili dve výskumné otázky.

VO1: Aký vplyv majú protipandemické opatrenia na pracovnú sféru a príjmy umelcov – frekventantov DPŠ so zameraním na hudobnú a dramatickú interpretáciu na Akadémii umení v Banskej Bystrici?

VO2: Aký vplyv majú protipandemické opatrenia na voľnočasové aktivity umelcov – frekventantov DPŠ so zameraním na hudobnú a dramatickú interpretáciu na Akadémii umení v Banskej Bystrici?

2.1 Charakteristika výskumnej vzorky

Na získanie dát sme oslovili profesionálnych umelcov – hudobníkov, hercov a režisérov. Všetci respondenti si dopĺňajú pedagogické vzdelanie v rámci DPŠ na Akadémii umení v Banskej Bystrici. V ďalšom texte budeme na reprezentáciu subjektov vzorky a ich názorov používať pojem „umelci“, resp. respondenti, opýtaní. Výskumný súbor tvorilo 40 subjektov, z toho 22 žien a 18 mužov. Vek respondentov sa pohyboval v rozmedzí 20-52 rokov, pričom vekový priemer bol 32,28 roka a medián 32 rokov.

Respondenti pôsobia v rôznych umeleckých a kultúrnych inštitúciách, ako je činoherné divadlo, bábkové divadlo, opera, orchester, filharmónia a amatérsky súbor, alebo vykonávajú povolanie slobodného umelca (nemajú status zamestnanca v žiadnej inštitúcii). Z geografického hľadiska ide o zástupcov západoslovenského (16), stredoslovenského (13) i východoslovenského regiónu (11).

Z hľadiska zastúpenia umeleckých povolání vzorku tvorili herci, dramaturgovia a režiséri, hráči na hudobnom nástroji, speváci a skladatelia.

Graf 1 Zastúpenie jednotlivých umeleckých povolání vo vzorke; zdroj: vlastný.

2.2 Metódy skúmania

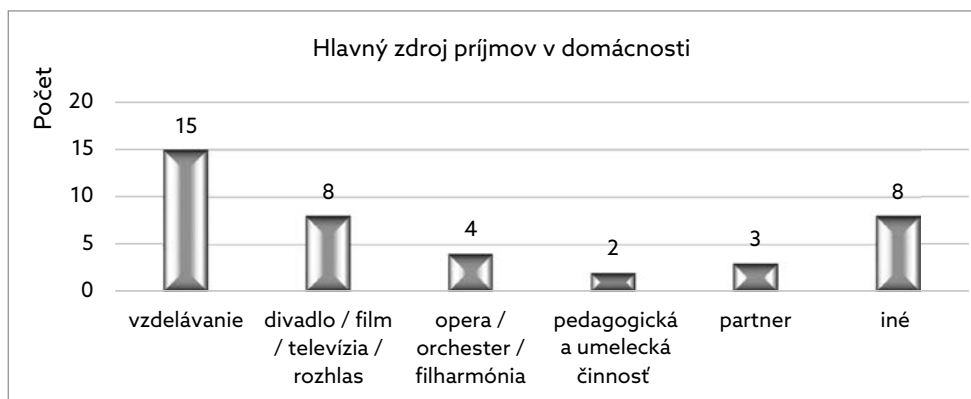
Dáta sme získavali pomocou pološtruktúrovaných rozhovorov a dotazníkov. Rozhovory sme realizovali on-line formou cez platformu Google Meet v mesiacoch september-október 2020. Otázky v rozhovore boli zamerané na zmapovanie zmien v životoch umelcov v dôsledku protipandemických opatrení. Dotazníky boli neštandardizované s uzavretými, polouzavretými i otvorenými položkami. Vytvorili sme ich pomocou Google Forms a zverejnili na internete (študentom DPŠ sme poslali link). Dotazníky boli dostupné od 11. 10. 2020 do 18. 10. 2020. Koncept internej a externej validity, resp. opakovateľnosti a objektivity sme nahradili konceptmi dôveryhodnosti (postup sme konzultovali s odborníkom, ktorý sa priamo nezúčastnil na výskume) a hodnovernosti (aplikovali sme čiastočnú trianguláciu metód – okrem analýzy rozhovorov sme ako zdroj informácií využili aj odpovede v dotazníkoch). Naša prítomnosť nemohla ovplyvniť získané dáta, preto reaktivitu nepovažujeme za riziko ohrozujúce validitu. Zároveň sme zdôrazňovali možnosť odmietnutia odpovede, resp. pokračovania v rozhovore. Obsahovú validitu a reliabilitu nástrojov sme sa snažili zabezpečiť aj viacnásobným posudzovaním expertov. Pilotné odskúšanie nástrojov prebehlo v septembri 2020. Tri otázky sme upravili tak, aby boli zrozumiteľnejšie.

Pri spracovaní získaných dát sme používali program Excel a Atlas.ti 8. Dáta sme analyzovali po kvantitatívnej stránke (deskriptívna štatistika) i po kvalitatívnej. Kvalitatívna analýza zahŕňala okrem analýzy odpovedí aj transkripciu, segmentáciu, kódovanie, poznámkovanie, grafické zobrazovanie a vytváranie štruktúr.

3 Výsledky a diskusia

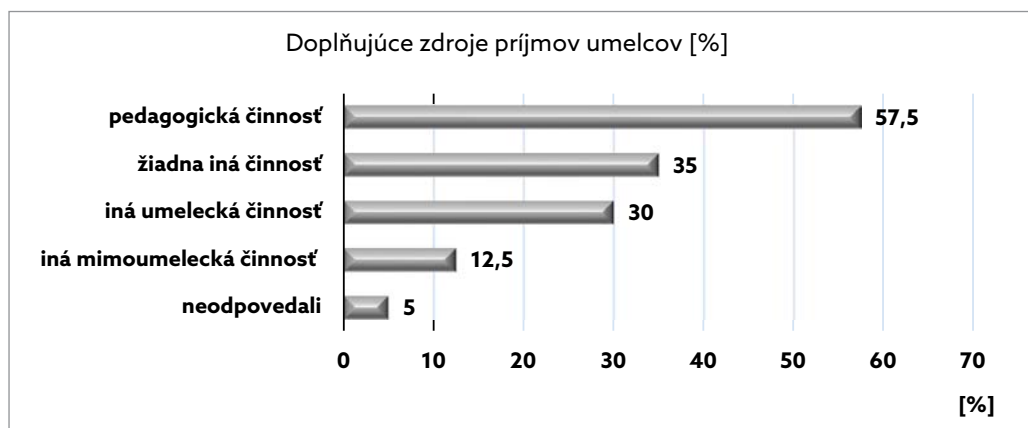
3.1 Pracovné aktivity ako zdroje príjmov umelcov

Najprv sme sa zamerali na hlavný zdroj príjmov respondentov. Zistili sme, že napriek umeleckej činnosti každého z nich, u 38 % je vyučovanie aktuálne dominujúcim zdrojom príjmov. 5 % respondentov uviedlo ako rovnocenný hlavný zdroj príjmov pedagogickú aj umeleckú činnosť, 20 % divadlo, film, televíziu alebo rozhlas, 10 % operu, orchester alebo filharmóniu a u 7,5 % zabezpečuje finančný chod domácnosti partner. Až 20 % opýtaných uviedlo iný hlavný zdroj príjmov, ako napr. grant s honorármi, štipendium v rámci doktorandského štúdia, či prácu v „neumeleckom“ odvetví, pričom len u 5 % respondentov sme zaznamenali dominujúci príjem z práce nesúvisiacej s umením (pedagogické pôsobenie spájame s umením, nakoľko ide o vzdelávanie v oblasti umenia na rôznych stupňoch škôl).

Graf 2 Hlavný zdroj príjmov v domácnostiach umelcov; zdroj: vlastný.

Ďalej nás zaujímalo, či majú umelci aj iné zdroje príjmov okrem tých, ktoré uviedli ako hlavné. Dvaja na danú otázku neodpovedali, 35 % sa vyjadrilo, že iné zdroje príjmov momentálne nemá a až 57,5 % uviedlo, že k ich príjmom patrí pedagogická činnosť (15 z nich však považuje v súčasnej situácii príjem z vyučovania za hlavný). Medzi inými umeleckými príjmami figuroval okrem vzdelávania napríklad aj dabing, práca v rozhlas, vo filme a reklame, či práca na pozíciách hudobného redaktora, zdravotného klauna, režiséra na voľnej nohe, tanečníka. (Jeden respondent začal písať a predávať knihy a jeden maľovať a predávať obrazy, čo tiež považujeme za umeleckú aktivitu.) 12,5 % spomenulo mimoumelecké aktivity, ako je animátorstvo, práca asistenta v sprostredkovateľskej firme, správa webových stránok a sociálnej siete, realizácia inventúr a 2,5 % uviedlo dobrovoľnícke činnosti (asistent trénera, voľnočasové športové aktivity).

Graf 3 Percentuálne zastúpenie doplnujúcich príjmov umelcov; zdroj: vlastný.

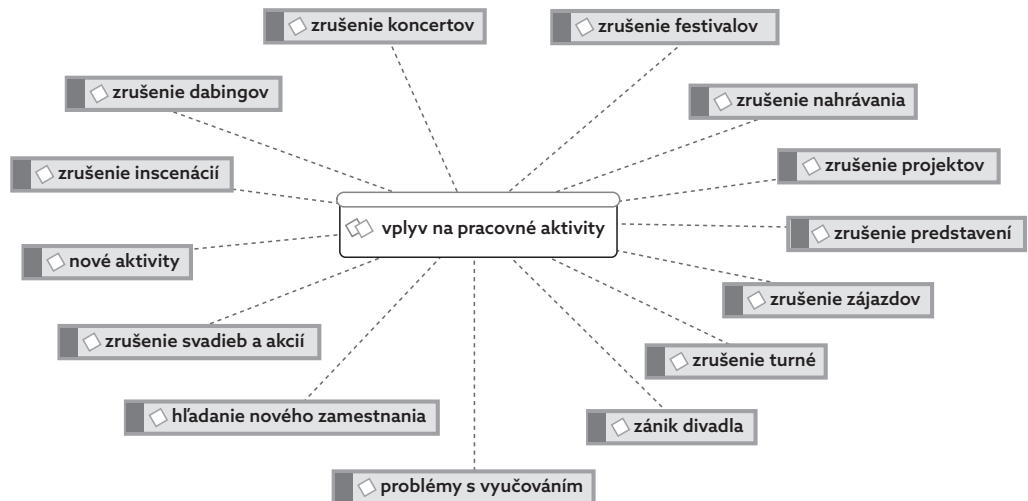
3.1.1 Vplyv protipandemických opatrení na prácu umelcov

Pri mapovaní dôsledkov protipandemických opatrení sme nechali umelcom voľný priestor na vyjadrenie vlastných myšlienok. Najčastejšie skloňovali slová príjem, zrušenie, opatrenia, divadlo... Väčšinou išlo o negatívny kontext, len dvaja respondenti spomenuli pozitívne dôsledky opatrení, dvaja žiadne a dvaja mierne.

Tab. 1 Dôsledky protipandemických opatrení na respondentov; zdroj: vlastný.

Dôsledky opatrení	Počet umelcov	Príklady vyjadrení
Negatívne	85 %	„Dôsledky? Negatívne, samozrejme.“
Pozitívne	5 %	„... pozitívne – v tom zmysle, že sme neučili, a tak som mal viac času na rodinu, stavbu (keďže prerábame) a aj viac kľudu na komponovanie – resp. aranžovanie...“
Mierne	5 %	„Rušenie koncertov a hudobných vystúpení ma zatiaľ zasiahlo vcelku mierne, keďže som platený zo štátneho rozpočtu a na tento rok by mali byť ešte finančné prostriedky ako v [názov inštitúcie], tak v škole.“
Žiadne	5 %	„Mňa to neovplyvnilo, nakoľko som na TPP ¹¹ .“

Ďalej sme sa zamerali na vplyvy protipandemických opatrení na prácu umelcov. Zistili sme, že až 67 % umelcov sa v súvislosti so zavedením opatrení vyjadrovalo k obmedzeniu ich umeleckých pracovných aktivít: išlo o zrušenie predstavení (9×), koncertov (9×), akcií a svadiieb (6×), projektov (4×), festivalov (4×), inscenácií (2×), zájazdov (2×), dabingov (1×) a pod. 10 % respondentov sa zmienilo o problémoch s vyučovaním v on-line prostredí, 5 % o možnosti realizovať nové aktivity a 2,5 % o novom zamestnaní.

Obr. 1 Vplyv protipandemických opatrení na pracovné aktivity umelcov; zdroj: vlastný.

11 trvalý pracovný pomer

Negatívnym dôsledkom zrušenia predstavení a zatvorenia divadiel a koncertných sál na umelcov by mohla byť stagnujúca úroveň ich umeleckých schopností, pre ktorých rozvoj nie je pri reštrikčných opatreniach vhodný priestor. Práca umelca si vyžaduje neustálu prípravu, zdokonaľovanie, cvičenie, nacvičovanie, skúšanie, a preto sociálny dištanc a s ním spojené nariadenia vnímajú umelci ako dôvody úpadku kvality svojich zručností a schopností (17,5 %), prípadne ich stagnovania (12,5 %).

Tab. 2 Dôsledky opatrení na umelecké schopnosti respondentov; zdroj: vlastný.

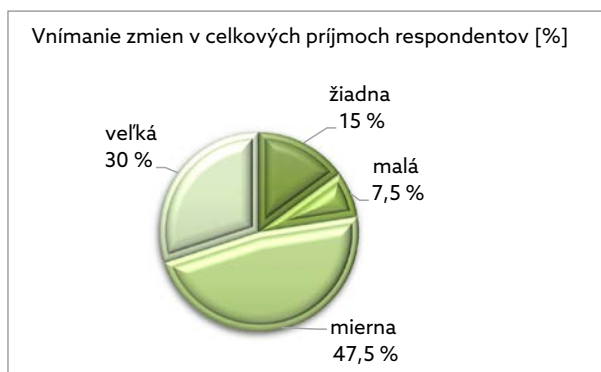
Dôsledky opatrení	Počet umelcov	Príklady vyjadrení
Úpadok kvality schopností	17,5 %	„Samozrejme okrem toho, že nás to (rušenie koncertov) pripravilo o finančný príjem, ako herci herecky upadáme.“ „Zrušenie koncertov ... Znížilo to našu kvalitu, keďže sme prišli o všetku prax a dokonca aj o skúšky.“
Stagnácia schopností	12,5 %	„...naša práca stagnuje a nevyvíjame sa ďalej.“

3.1.2 Zmeny v ekonomike domácností

Samostatnú oblasť našej výskumnej sondy tvorili zmeny v ekonomike domácností umelcov – frekventantov DPŠ na Akadémii umení v Banskej Bystrici. Zaujímalo nás, ako sa zmenili príjmy a výdavky týchto ekonomických jednotiek, či sa protipandemické opatrenia odzrkadlili na finančných rezervách a na výdavkoch ich domácností.

Príjmy

Respondenti sa vyjadrovali prevažne k viac alebo menej zmeneným celkovým príjmom v negatívnej rovine a prejavili nespokojnosť s obmedzenými a absentujúcimi príjmami. Keďže celkový príjem respondentov je tvorený viacerými zložkami, zaznamenali sme vysokú variabilitu ich odpovedí. Všetci majú za štandardných okolností príjem z umeleckej činnosti (UČ), 57,5 % má príjmy aj z pedagogickej činnosti a 12,5 % z mimoumeleckej činnosti. Až 15 % respondentov nepocítilo žiadnu zmenu (u viacerých to bolo spôsobené

Graf 4 Vnímanie zmien v celkových príjmoch respondentov [%]; zdroj: vlastný.

d ďalším príjmom v inom zamestnaní, či príjmom partnera). 30 % označilo zmeny za veľmi veľké. U 47,5 % sme zaevidovali vnímanie len miernych a u 7,5 % malých zmien, ktoré sa takmer výlučne spájali s udržaním príjmu z pedagogickej činnosti.

Tab. 3 Dôsledky opatrení na celkové príjmy respondentov; zdroj: vlastný.

Dôsledky opatrení	Počet umelcov	Príklady vyjadrení
Veľká zmena	30 %	„... som prišla o 70 % príjmu.“ „Prišli sme o väčšinu príjmov.“ „Príjem mi tvorí jedine [názov školy], kde však ... mám len 35 % úväzok, takže je to veľmi chabé.“ „Ostal mi iba príjem zo školy, ktorý je absolútne nedostačujúci.“ „... z celkového príjmu mi financie klesli v priemere o 50–60 %.“ „My sme sa zbalili a odišli na niekoľko mesiacov na chatu ... Žili sme bez príjmu – z našetrených peňazí.“
Mierna zmena	47,5 %	„Ekonomické zázemie to ovplyvnilo, to samozrejme, ale na druhej strane ma zachránila práca v [názov školy], kde mi išiel pravidelný príjem.“
Malá zmena	7,5 %	„Nakoľko mojím hlavným zdrojom príjmu je školstvo, zásadným spôsobom sa ma to nedotklo...“
Žiadna zmena	15 %	„...mňa osobne to nejak neovplyvnilo, čo sa týka financií. Naša [škola], keďže vyučovala online ... dostávali sme výplatu normálne.“

Malé a mierne zmeny v príjmoch respondenti spájali so znížením príjmov (strata pohyblivej zložky príjmu alebo fixné zníženie platu pri zachovaní iného príjmu) a veľké zmeny s úplnou stratou príjmov.

Okrem celkových príjmov sme sa zamerali aj na zmeny v príjme z umeleckej činnosti (UČ) respondentov. Polovica opýtaných spomenula zníženie príjmov z UČ alebo ich úplnú absenciu v čase pandémie. Jeden respondent sa vyjadril, že pocítil miernu zmenu v danej oblasti a jeden uviedol, že uňho k žiadnej zmene v zmysle znižovania príjmu z UČ nedošlo.

Tab. 4 Dôsledky opatrení na príjmy respondentov z umeleckej činnosti (UČ); zdroj: vlastný.

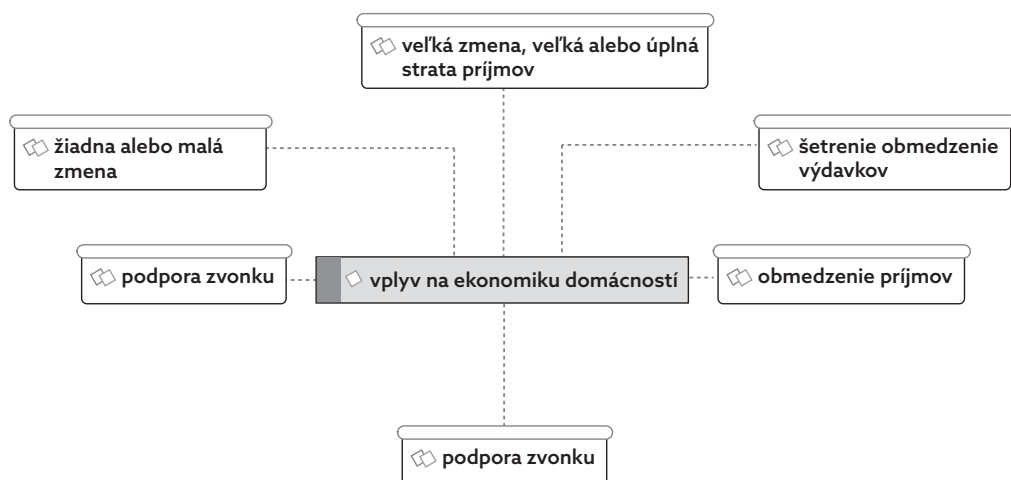
Dôsledky opatrení	Počet umelcov	Príklady vyjadrení
Zníženie príjmov z UČ	35 %	„Znižovala sa mzda na 80 %. A z dôvodu opatrení sa zrušili aj spoločenské akcie, ktoré som už spomínal, a tým aj ‚bočné‘ príjmy.“ „...absencia hraní na festivaloch a koncertoch bola citeľná ... vinou pandémie odpadol príjem okolo 400 až 600 EUR (mesačne).“
Úplná absencia príjmov z UČ	15 %	„Príjmy z nezávislej činnosti, SZČO – slobodného povolania – umelec, boli v období karantény na 0.“ „Tie (predstavenia) sa samozrejme všetky zrušili, a tým aj väčšina môjho príjmu. Samozrejme odišli aj iné možnosti ako si privyrobiť, akými sú natáčanie, nahrávanie atď.“ „Vypadli mi príjmy z troch skúšobných procesov (cca 8000 eur).“
Mierna zmena	2,5 %	„Našťastie sme to nepocítili nijako výrazne.“
Žiadna zmena	2,5 %	„V divadle sa šli rúška pre VUC ¹² , keďže ako divadlo pod nich spadáme. Na platy nám vtedy nesiahli.“

Opatrenia

Na znížené a obmedzené príjmy niektorí umelci reagovali zvýšeným šetrením (10 %). Išlo o limitovanie nákladov na cestovanie, odloženie výdavkov na prestavbu, posun v plánovaní rodiny a pod. V niektorých prípadoch ťažisko starostlivosti o chod domácnosti ostalo na partnerovi (7,5 %) a vo viacerých domácnostiach boli ich členovia nútení siahť do svojich rezerv (20 %). Jeden respondent sa vyjadril, že využil možnosť podpory zo strany štátu.

Tab. 5 Opatrenia respondentov ako odpoveď na zmeny v príjmoch; zdroj: vlastný.

Dôsledky opatrení	Počet umelcov	Príklady vyjadrení
Zvýšené šetrenie	10 %	„Začali sme ale obidvaja viacej šetriť, lebo sme nevedeli čo bude ďalší mesiac.“ „... nemôžeme toľko cestovať, musíme šetriť.“
Presun finančného zabezpečenia na partnera	7,5 %	„Momentálne však ekonomické zázemie zabezpečuje manžel, ktorý nepracuje v kultúrnej oblasti.“ „...som na rodičovskej dovolenke a manžel má aspoň jeden zo svojich príjmov.“
Využívanie finančných rezerv	20 %	„7 mesiacov – od marca doteraz žijem z úspor a z honorárov, ktoré mi prišli za prácu, ktorú som stihla urobiť do marca 2020.“ „...bolo nutné siahnuť po ušetrených peniazoch určených do budúcnosti (dom, dieťa, cestovanie...)“ „Máme našetrenú finančnú rezervu, vďaka ktorej nepocitujeme zatiaľ nijaké dôsledky.“
Využitie podpory „zvonku“	2,5 %	„Ako SZČO ¹³ som dostala 2x jednorázový príspevok od štátu a boli mi odpustené odvody do sociálnej poisťovne, rovnako tak aj do zdravotnej poisťovne. Jednalo sa však o opatrenia v ČR.“

Obr. 2 Vplyv protipandemických opatrení na ekonomiku domácnosti umelcov; zdroj: vlastný.

Výdavky

Čo sa týka výšky výdavkov, väčšina umelcov ich v dôsledku pandémie neznižovala. Výnimku tvorili 4 respondenti, ktorí začali šetriť (aby si zabezpečili živobytie v prípade, že situácia potrvá dlhšie), 3 respondenti, ktorí spomenuli obmedzenie cestovania a jeden umelec, ktorý referoval o veľmi vážnych obmedzeniach – zmene životného štýlu a dokonca i rozhodnutí ohľadom rozširovania vlastnej rodiny.

Tab. 6 Zmeny vo výdavkoch respondentov; zdroj: vlastný.

Dôsledky opatrení	Počet umelcov	Príklady vyjadrení
Žiadna zmena	80 %	„...výdavky sa u nás nezmenili – kupujeme to, čo aj predtým a účty platíme rovnako.“
Šetrenie	10 %	„Ešte stále sme nevyrovnali rozdiel minulých a našetrených peňazí.“
Obmedzenie cestovania	7,5 %	„Nakoľko opatrenia zamedzili do značnej miery aj pohyb a cestovanie, finančná situácia nebola až tak zlá, keďže znížené výdaje na cestovanie vykompenzovali znížený príjem.“
Radikálna zmena	2,5 %	„Vzhľadom na to, že výdavky zostali viac-menej rovnaké a príjmy malé, museli sme určiť priority (čo sa budú platiť a čo nie). Zároveň sme zmenili náš životný štýl a zrušili všetky plány, vrátane ďalšieho dieťaťa.“

3.2 Vplyv opatrení na psychický stav umelcov

„Keby Vám zviazali ruky a nohy a povedali: „Kráčaj, skáč a veselo tancuj!“ ako by ste sa asi cítili? Asi tak sa cíti herec, keď mu zatvorí divadlá a neumožnia mu hrať pred divákmi.“

(herec, pedagóg)

Na margo protipandemických opatrení považujeme za nevyhnutné poznamenať, že okrem vplyvu na pracovné aktivity a následne finančné zabezpečenie umelcov sa pandémie podpísala aj pod negatívne zmeny v ich psychickom stave (32,5 %). Najčastejšie išlo o stratu istoty (12,5 %) a frustráciu (5 %). Okrem toho umelci spomínali sklamanie, pocitovanie psychického tlaku a celkové znižovanie motivácie, čo môže mať negatívny dosah na ich umelecké výkony po opätovnom nástupe do práce.

Tab. 7 Dôsledky opatrení na psychiku respondentov; zdroj: vlastný.

Dôsledky opatrení	Počet umelcov	Príklady vyjadrení
Pocity neistoty	32,5 %	„...v marci so mnou odmietli ... podpísať zmluvu napriek tomu, že sme boli na spolupráci takmer rok dohodnutí... Nikto doteraz nevie povedať, čo sa bude diať.“
Obavy, strach	15 %	„... Zhoršujú sa medziľudské vzťahy a narastajú obavy.“ „neviem, čo bude ďalej... bojím sa, že to bude trvať ešte dlho...“
Zníženie motivácie	15 %	„... odzrkadlilo sa to na príjmoch a aj na psychickej stránke – pomaly sa vytráca motivácia na sebe pracovať.“

Dôsledky opatrení	Počet umelcov	Príklady vyjadrení
Sklamanie	7,5 %	„... zrušili sa hromadné akcie, koncerty, svadby, a tým pádom som bola donútená nerobiť to, čo ma baví.“ „Naivne sme verili, že sa všetko vráti do starých koľají...“
Nedostatok sociálneho kontaktu	7,5 %	„Značný pokles je v komunikácii a socializácii...“ „Chýbajú mi osobné stretnutia, rada by som išla s niekým na kávu alebo hocí aj na skúšku orchestra...“
Frustrácia	5 %	„...osobne pociťujem frustráciu a neistotu... táto situácia značne ovplyvnila môj rozbeh a hlavne vnútorný stav. Ved' vieme všetci... čoho sa človek musí vzdať, aby uspel...“

Obř. 3 Psychické dôsledky protipandemických opatrení na umelcov; zdroj: vlastný.

3.3 Vplyv protipandemických opatrení na trávenie času umelcov

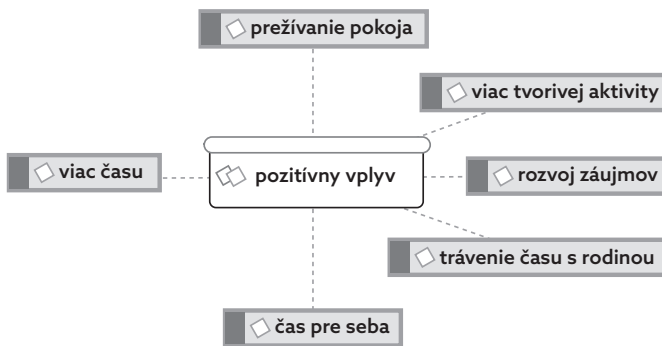
Trávenie voľného času patř k základným ľudským aktivitám, ktoré využívajú multifaktorový priestor na kultivovanie vlastnej osobnosti, na sebarozvoj a zároveň na relaxovanie a prevenciu voči negatívnym dôsledkom náročného životného štýlu. Trávenie voľného času sa významnou mierou podieľa na well-beingu a na kvalite života umelcov. Opýtaní reflektovali pozitívne (80 %), negatívne (60 %) i žiadne (7,5 %) vplyvy opatrení na trávenie voľného času. Viacerí sa vyjadrili, že pociťovali súčasne pozitívne aj negatívne zmeny.

3.3.1 Pozitívne vplyvy opatrení na trávenie voľného času umelcov

K najčastejšie spomínaným pozitívnym zmenám patrilo viac času na vlastné záujmy (67,5 %) a iné tvorivé aktivity (17,5 %) a častejšie trávenie času s rodinou (27,5 %). Tvorivé aktivity zahrnuli skladanie textov, cvičenie na hudobnom nástroji, maľovanie, výrobu dreveného nábytku atď. Umelci vyzdvihovali aj nárast relaxačných aktivít (15 %).

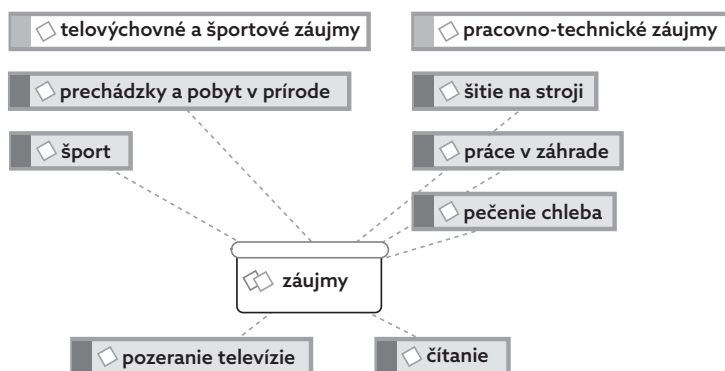
Tab. 8 Pozitívne vplyvy opatrení na trávenie voľného času respondentov; zdroj: vlastný.

Vplyvy opatrení	Počet umelcov	Príklady vyjadrení
Viac času na vlastné záujmy	67,5 %	„Mala som viac času pre seba...“ „Počas prvej vlny koronavírusu som trávil viac času na záhrade, priučil som sa manuálnym a murárskym prácam. Našiel som záľubu v rezbárstve a vyrábal som nábytok z dreva.“
Trávenie času s rodinou	27,5 %	„No prvá vlna bola super na usporiadanie rodinného života, nakoľko som (dovtedy) bol málo s deťmi a manželkou...“ „... celá rodina mohla pracovať z domu, takže sme spolu trávili veľa času...“
Realizácia tvorivých aktivít	17,5 %	„Začala som paradoxne viac tvoriť v oblasti hudby; skladanie textov a aj medzinárodná spolupráca v oblasti hudby.“
Relaxovanie	15 %	„Myslím, že sa udiali pozitívne zmeny. Našla som si režim, pokoj, zdravo sa stravujem, maľujem, športujem a viac času trávim s rodinou...“ „Každý deň som trávil určitý čas prechádzkami a pohybom na čerstvom vzduchu.“

Obr. 4 Pozitívne vplyvy protipandemických opatrení na trávenie voľného času umelcov; zdroj: vlastný.

Výrazný podiel na trávení voľného času umelcov mali záujmové aktivity. Identifikovali sme telovýchovné a športové, pracovno-technické a esteticko-výchovné záujmy. Najviac opýtaných sa venovalo športovým a turistickým záujmom (32,5 %), druhou najčastejšie sa opakujúcou skupinou boli pracovno-technické záujmy, najmä práca v záhrade, ale aj šitie, pečenie chleba, práce spojené s úpravou prostredia a pod. (17,5 %). Najmenej zastúpená bola skupina spoločensko-vedných záujmov reprezentovaných pozeraním televízie (filmy, inscenácie a pod.) a čítaním kníh (15 %).

Uspokojovanie kultúrno-umeleckých a esteticko-výchovných záujmov bolo do značnej miery obmedzené, čo umelci komentovali medzi negatívnymi dôsledkami prijatých opatrení.

Obr. 5 Záujmy umelcov v čase pandémie; zdroj: vlastný.

Tab. 9 Záujmy respondentov počas pandémie; zdroj: vlastný.

Záujmy umelcov	Počet umelcov	Priklady vyjadrení
Športové záujmy	32,5 %	„O tréningy atletiky, kalisteniky, boxu, fitness som neprišiel...“ „Čas som využíval najmä na šport.“ „Oveľa viac času som trávila vonku, v prírode. Kúpila som si horský bicykel a najazdila 1050 km :)“
Pracovno-technické záujmy	17,5 %	„Mala som viac času na prácu v rodinnom dome (prerábanie, práca na záhrade...)“ „... poobede som pracoval v záhrade, v sade – oprava plotov, kydanie hnoja z ovčína, strihanie stromov, sadenie, siatie, kosenie...“ „Oprášila som aj svoje staré zručnosti – šitie na šijacom stroji... ušila som ich (rúšok) hneď niekoľko. Pre seba, aj pre priateľov.“
Spoločensko-vedné záujmy	15 %	„... K pozeraniu filmov pribudlo aj pozeranie novších, či starších záznamov divadelných a televíznych inscenácií.“

3.3.2 Negatívne vplyvy opatrení na trávenie voľného času umelcov

K negatívnym zmenám patrilo limitovanie cestovania (17,5 %), obmedzenie socializačných aktivít a možností kultúrneho vyžitia (15 %).

Až 20 % respondentov paradoxne zaznamenalo medzi negatívnymi dôsledkami opatrení menej voľného času, čo pripisovali plneniu rodičovských povinností (napríklad sulpovaniu úlohy učiteľa pri vzdelávaní vlastných detí), zvýšeniu nárokov na pracovné aktivity v rámci home office, či zmenám v dynamike správania (lenivosť, nechúť).

Tab. 10 Negatívne vplyvy opatrení na trávenie voľného času respondentov; zdroj: vlastný.

Vplyvy opatrení	Počet umelcov	Príklady vyjadrení
Limitovanie cestovania	17,5 %	„Nemôžem sa stretávať s priateľmi ako obvykle, chodiť na kultúrne podujatia či cestovať.“ „V podstate to bola dlhšia vynútená dovolenka s tým rozdielom, že som nikam nemohla cestovať... Začala som skladať puzzle :)“
Menej voľného času	20 %	„Bola som neustále s deťmi; čo sa týka voľného času, tak mám pocit, že ho bolo oveľa menej ako pred vypuknutím pandémie...“
Obmedzenie socializačných aktivít	15 %	„Nemôžem sa stretávať s priateľmi ako obvykle, chodiť na kultúrne podujatia či cestovať.“ „Som vášnivá milovníčka cestovania, takže nemožnosť cestovať pociťujem ako dosť značné obmedzenie, chýba mi chodiť do divadla, na koncerty, do galérie...“

Na záver nás zaujímalo, či umelci plánujú nejaké zmeny vo svojej pracovnej aktivite v súvislosti s obmedzením svojich umeleckých aktivít. Až 77,5 % jednoznačne odpovedalo, že nie, 10 % vyjadrilo tendenciu v súčasnej práci „zatiaľ“ zotrvať (ak to situácia dovolí) a len 12,5 % sa vyjadrilo, že sú ochotní prácu zmeniť za účelom zabezpečenia si stabilného príjmu.

Diskusia

Súčasťou protipandemických opatrení je obmedzenie stretávania sa, zatvorenie divadiel, koncertných sál a zrušenie všetkých aktivít v oblasti umelecko-kreatívneho priemyslu, čo ovplyvňuje prácu umelcov, nakoľko je závislá na priamom kontakte s obecnstvom. Keďže dosah týchto opatrení na umelcov na Slovensku nie je preskúmaný, rozhodli sme sa zrealizovať výskumnú sondu na vzorke tých umelcov, ktorí si dopĺňajú pedagogické vzdelanie na Akadémii umení v Banskej Bystrici.

Rovnako ako v zahraničí, aj na slovenskej umeleckej scéne sa realizovali rôzne online aktivity, prevažne streamovanie koncertov, predstavení a vystúpení (často z domáceho prostredia, z námestí a sídlisk), prvá online premiéra v histórii nášho divadla, či vytvorenie, resp. zdieľanie programov s hudobným i dramatickým obsahom na stránkach významných kultúrnych inštitúcií. Aktivity slovenských umelcov sú v súlade s tvrdením, že hudobníci v Európe a v Amerike začali propagovať domáce koncerty na platformách ako YouTube a Facebook¹⁴. Aj napriek snahe pokračovať v umeleckej činnosti, pandémie ovplyvnila život mnohých umelcov, čo sme zisťovali výskumnou sondou.

V našej vzorke bolo za najzávažnejší dôsledok pandémie považované zníženie príjmov. Okrem umeleckého príjmu sme u respondentov zaznamenali aj príjem z inej činnosti (pedagogicko-umeleckej, umeleckej aj mimoumeleckej). Zistili sme, že dopĺňujúce umelecké aktivity zahŕňajú predovšetkým prácu hercov a v hudobných pozíciách ide

14 BIENVENU, Grégoire. *Is livestreaming the post-Covid-19 future for live music?* 2020, s. 5.

v podstate len o prácu hudobného redaktora. Možno usudzovať, že herci sa dokážu zamestnať v rôznych umeleckých pozíciách, kým hudobníci predovšetkým vyučujú alebo si hľadajú doplňujúci zdroj príjmov v mimoumeleckých oblastiach. (Hoci nevylučujeme možnosť „privyrábania“ si hercov v mimoumeleckej oblasti, považujeme ju za menej frekventovanú ako u hudobníkov.) Dôvodom by mohla byť menšia variabilita v umeleckom uplatnení v oblasti hudobného umenia v porovnaní s dramatickým umením.

Väčšina respondentov zaevidovala výpadok alebo zníženie príjmu z umeleckej činnosti. Na rozdiel od USA, kde 27,4 % umelcov ostalo nezamestnaných¹⁵, v našej vzorke boli všetci umelci zamestnaní (nie len v umelecko-kreatívnom priemysle) a tri štvrtiny z nich neuvažovali o zmene povolania. Vďaka rôznym pracovným aktivitám mohli respondenti udržať svoj životný štandard na približne nezmenenej úrovni. Toto zistenie podporuje názor H. Abbinga, ktorý už v časoch pred pandémiou tvrdil, že v západných krajinách Európy by si väčšina umelcov nevedela zabezpečiť živobytie len z umeleckej činnosti¹⁶.

V psychickej oblasti sme zaznamenali len negatívne dôsledky (hoci sme neformulovali žiadnu otázku zameranú na psychické dôsledky, sami umelci sa spontánne vyjadrovali aj k tejto téme). I keď podľa niektorých výskumov¹⁷ sa hudobníci (študenti) v procese učenia sa počas pandémie koncentrujú na svoje výkony (pedagóg by sme mohli považovať za ekvivalent diváka – ako „spotrebiteľa umenia“ profesionálov), viacerí respondenti pociťovali stratu motivácie. Okrem nej spomínali obavy a neistotu. Aj napriek predikciám, že koncertné sály a orchestre postupne ožijú a spev sa vráti do kostolov, na koncertné a divadelné pódia¹⁸, ukázalo sa, že po krátkom čase uvoľnenia sa s nástupom druhej vlny pandémie situácia zopakovala, čo aj naďalej stimuluje nárast neistoty v dôsledku ohrozenia základných životných potrieb umelcov participujúcich na výskume.

V zmysle trávenia voľného času sme zistili, že umelci hodnotili obdobie opatrení prevažne pozitívne. Zmena ich pracovného tempa a spôsobu vykonávania pracovných aktivít sa odzrkadlila aj v zmene trávenia voľného času, ktorý začali venovať viac sebe a svojej rodine (čo považujeme za logický dôsledok obmedzenia pracovných aktivít). Tendenciu tráviť voľný čas najmä pohybovými aktivitami a pracovnými činnosťami prisudzujeme nedostatočnému, resp. repetitívnemu pohybu umelcov počas štandardnej pracovnej záťaže a následným ťažkostiam najmä s muskuloskeletálnym systémom, ktorých existenciu u hudobníkov dokumentuje kvantum výskumov¹⁹, ako aj snahe kompenzovať nakumulované emočné napätie fyzickou aktivitou.

15 MARRONE, James V., RESETAR, Susan A., SCHWAM, Daniel. 2020. *The Pandemic Is a Disaster for Artists* [online]. 2020, 4. august. [cit. 2020-11-05]. Dostupné z: <https://www.rand.org/blog/2020/07/the-pandemic-is-a-disaster-for-artists.html>.

16 ABBING, Hans. *The Value for Artists of Work and Money*. 2010, s. 2.

17 PHILIPPE, Roberta Antonini, SCHIAVIO, Andrea, BIASUTTI, Michele. 2020. *Adaptation and destabilization of interpersonal relationships in sport and music during the Covid-19 lockdown*. 2020, s. 5.

18 BOTSTEIN, Leon. *The Future of Music in America: The Challenge of the COVID-19 Pandemic*. 2020, s. 353.

19 Napr. CRUDER, FALLA, MANGILI et al. *Profiling the Location and Extent of Musicians' Pain Using Digital Pain Drawings*. 2017, s. 1.

Záver

*„Ušlý zisk je zanedbateľný v porovnaní s tým, že som nemohol robiť to, čo bytostne potrebujem.“
(umelec – doktorand, pedagóg)*

Umelecký svet čelí v dôsledku prísnych opakujúcich sa protipandemických opatrení veľkej výzve. Obmedzenie zhromažďovania, sociálny dištanc a dodržiavanie hygienických opatrení spôsobili, že práca umelcov ako sprostredkovateľov umeleckých zážitkov percipientovi umenia prostredníctvom živého kontaktu je ohrozená. V určitých časových obdobiach boli (a momentálne opäť sú) zrušené všetky hromadné spoločenské a kultúrne podujatia, čo sa prejavilo na znížených alebo úplne absentujúcich príjmoch v oblasti divadelného, tanečného i hudobného umenia. Vo výskumnej sonde sme sledovali vplyv protipandemických opatrení na život umelcov v oblasti hudobného a divadelného umenia, frekventantov Doplňujúceho pedagogického štúdia na Akadémii umení v Banskej Bystrici, na ich pracovné aktivity, trávenie voľného času a psychiku. Zistili sme, že väčšina umelcov pocítila výrazné reštrikcie v pracovných aktivitách, no v mnohých prípadoch boli umelci schopní bez veľkých zmien vo výdavkoch prekonať negatívne zmeny v príjmoch. Najčastejšími formami prekonania ťažkostí boli: práca v oblasti školstva (keďže sa platy učiteľov väčšinou neznižovali), fungovanie domácnosti z finančných rezerv, či presun financovania domácnosti na partnera/manžela. Takéto riešenie situácie však umelci považujú len za dočasné, nakoľko chýbajúce príjmy nie sú schopní uvedenými formami dlhodobo suplovať. Niektorí umelci začali v dôsledku protipandemických opatrení šetriť a v jednom prípade museli členovia dotknutej domácnosti prijať výrazné opatrenia.

Po psychickej stránke sme u umelcov zaznamenali viaceré negatívne zmeny. Išlo predovšetkým o prežívanie neistoty, frustrácie a straty motivácie k ďalšiemu sebarozvoju. Umelci pocítovali aj sklamanie vyplývajúce z blokovania možnosti prezentovať vlastný potenciál pred živým publikom a psychický tlak (bližšie nešpecifikovaný).

Z hľadiska trávenia voľného času väčšina umelcov zaznamenala v čase pandémie pozitívne zmeny. Okrem telovýchovných, pracovno-technických a esteticko-výchovných záujmov sa respondenti venovali sebarozvoju, tráveniu času s rodinami a relaxovaniu. Niektorí vyjadrili nespokojnosť so skrátením času určeného na voľnočasové aktivity, pričom príčiny pripisovali zvýšeniu náročnosti práce v home office a starostlivosti o členov rodiny (učenie sa s deťmi). Najviac negatívnych vyjadrení v uvedenej súvislosti sa týkalo obmedzenia cestovania, kultúrno-spoločenských akcií a iných socializačných aktivít.

Napriek všetkým ťažkostiam sa viac ako tri štvrtiny opýtaných umelcov vyjadrili, že žiadne zmeny vo svojej pracovnej sfére neplánujú a neuvažujú o zmene povolania, ak im situácia dovoľí ďalej pôsobiť v oblasti umenia.

Pozn. autorov: *príspevok vznikol v čase zákazu vychádzania a celoplošného testovania na COVID-19 na Slovensku.*

Bibliography

- ABBING, Hans. *The Value for Artists of Work and Money*. [online]. In the 16-th International conference on cultural Economics in Copenhagen. 2010, jún. [cit. 2020-10-15]. Dostupné z: https://scholar.google.com/scholar?cluster=13868296981068119998&hl=sk&as_sdt=0,5&sciodt=0,5.
- BIENVENU, Grégoire. *Is livestreaming the post-Covid-19 future for live music?* [online]. 2020, máj. [cit. 2020-11-08]. Dostupné z: https://www.researchgate.net/publication/342360942_Is_livestreaming_the_post-Covid-19_future_for_live_music.
- BOTSTEIN, Leon. The Future of Music in America: The Challenge of the COVID-19 Pandemic. [online]. *The Musical Quarterly*, 2020, roč. 102, číslo 4, s. 351–360, [cit. 2020-11-05]. Dostupné z: <https://doi.org/10.1093/musqtl/gdaa007>.
- CRUDER, Cinzia, FALLA, Deborah, MANGILI, Francesca et al. Profiling the Location and Extent of Musicians' Pain Using Digital Pain Drawings. [online]. *Pain Practice*, 2017, roč. 18, č. 1, [cit. 2020-11-05]. Dostupné z: https://www.researchgate.net/publication/316652238_Profiling_the_Location_and_Extent_of_Musicians'_Pain_Using_Digital_Pain_Drawings.
- MARRONE, James V., RESETAR, Susan A., SCHWAM, Daniel. *The Pandemic Is a Disaster for Artists*. [online]. 2020, 4. august. [cit. 2020-11-05]. Dostupné z: <https://www.rand.org/blog/2020/07/the-pandemic-is-a-disaster-for-artists.html>.
- PHILIPPE, Roberta Antonini, SCHIAVIO, Andrea, BIASUTTI, Michele. 2020. Adaptation and destabilization of interpersonal relationships in sport and music during the Covid-19 lockdown. [online]. *Heliyon*, roč. 6, číslo 10, e05212. [cit. 2020-11-05]. Dostupné z: <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2020.e05212>.
- Uznesenie vlády Slovenskej republiky č. 678 z 22.10.2020*. [online]. Bratislava: Ministerstvo investícií, regionálneho rozvoja a informatizácie SR. [cit. 2020-10-20]. Dostupné z: https://korona.gov.sk/wp-content/uploads/2020/10/zakaz-vychadzania-678_2020.pdf.

Opatrenia Úradu verejného zdravotníctva SR pri ohrození verejného zdravia:

- OLP/4085/2020*. [online]. 19.05.2020. Bratislava: ÚVZ SR. [cit. 2020-11-05]. Dostupné z: https://www.uvzsr.sk/docs/info/covid19/19_05_2020_Opatrenie_hromadne_podujatia.pdf.
- OLP/4592/2020*. [online]. 02.06.2020. Bratislava: ÚVZ SR. [cit. 2020-10-05]. Dostupné z: https://www.uvzsr.sk/docs/info/covid19/final_opatrenie_prevadzky_4_faza_02_06.pdf.
- OLP/4738/2020*. [online]. 09.06.2020. Bratislava: ÚVZ SR. [cit. 2020-10-12]. Dostupné z: https://www.uvzsr.sk/docs/info/covid19/Opatrenie_UVZSR_prevadzky_09062020.pdf.
- OLP/5091/2020*. [online]. 19.06.2020. Bratislava: ÚVZ SR. [cit. 2020-10-12]. Dostupné z: https://www.uvzsr.sk/docs/info/covid19/19_06_final_opatrenia_prevadzky_a_HP.pdf.
- OLP/5274/2020*. [online]. 25. 06. 2020. Bratislava: ÚVZ SR. [cit. 2020-10-12]. Dostupné z: https://www.uvzsr.sk/docs/info/covid19/Opatrenie_UVZSR_pri_ohrozeni_verejneho_zdravia_25.06.2020_prevadzky.pdf.
- OLP/5454/2020*. [online]. 03.07.2020. Bratislava: ÚVZ SR. [cit. 2020-10-12]. Dostupné z: https://www.uvzsr.sk/docs/info/covid19/Opatrenie_UVZSR_zmena_opatrenia_prevadzky_a_HP_03072020.pdf.
- OLP/8326/2020*. [online]. 14.10.2020. Bratislava: ÚVZ SR. [cit. 2020-10-10]. Dostupné z: https://www.uvzsr.sk/docs/info/covid19/final_opatrenie_prevadzky_a_HP_15_10.pdf.
- OLP/7311/2020*. [online]. 17.09.2020. Bratislava: ÚVZ SR. [cit. 2020-10-10]. Dostupné z: https://www.uvzsr.sk/docs/info/covid19/final_navrh_opatrenie_prevadzky_a_HP_16_09.pdf.

OLP/8326/2020. [online]. 14.10.2020. Bratislava: ÚVZ SR. [cit. 2020-10-12]. Dostupné z: https://www.uvzsr.sk/docs/info/covid19/final_opatrenie_prevadzky_a_HP_15_10.pdf.

This work can be used in accordance with the Creative Commons BY-SA 4.0 International license terms and conditions (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/legalcode>). This does not apply to works or elements (such as image or photographs) that are used in the work under a contractual license or exception or limitation to relevant rights.

